

CRNOGORSKA KINEMATOGRAFIJA DO 1989.

Milorad Bošković

The author describes the post-war cinematography in Montenegro. He gave an overview from the modest beginnings to the rise and fall of the Lovćen Film, mentioning numerous authors of art film and documentaries, the manner of organisation of film production and distribution, film critics.... He referred to the researches on first Montenegrin film authors in Montenegro and abroad as the topic of the foreign cineastes.

Počeci crnogorske kinematografije u prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata bili su u privatnoj kući na Cetinju sa dvije kamere „Cinefon“. Prva snimanja reportaža iz Crne Gore poslije Drugog svjetskog rata obavljala su za filmski žurnal „Zvezda filma“ iz Beograda njegovi filmski snimatelji i to je trajalo do osnivanja „Lovćen filma“. Teme za snimanje reporteri su dobijali ili iz svog preduzeća ili po predlogu Ministarstva prosvjete i Agitpropa Crne Gore.

Snimanje ovih reportaža uticalo je na pokretanje inicijative, prvo za snimanje žurnala, a zatim i za osnivanje samostalnog filmskog preduzeća u Crnoj Gori. Glavni inicijator te akcije je bio Anton-Tonći Lukateli, u to vrijeme predsjednik Komisije za kinematografiju. Tada su već sve republike, sem Crne Gore, imale svoje žurnale, pored „Filmskih novosti“ koje su bile saveznog značaja.

U vezi s ovim planom, polovinom 1947. godine, upućen je fotograf Stevo Lepetić u Prag, na jednogodišnje školovanje za filmskog snimatelja. Po njegovom povratku, bile su stvorene mogućnosti za snimanje sopstvenog žurnala, jer je Crna Gora tada raspolagala i sa dvije kamere „Cinefon“, jednom malom i jednom velikom.

Predlog o organizaciji kinematografije u Crnoj Gori uradio je Simo Čolović direktor Preduzeća za raspodjelu filmova i dostavio ga Ministarstvu prosvjete 1948. Predlog je sadržao inicijativu za formiranje crnogorskog preduzeća za proizvodnju filmova, uslove za proizvodnju sopstvenog žurnala, perspektivi za 1949. godinu i da sjedište bude na Cetinju gdje se nalazio najveći broj obrazovanih ljudi „kulturnih radnika“ koji bi mogli biti potencijalni saradnici proizvodnje.

Razmišljalo se o predlogu o organizaciji kinematografije u NRCG kao i o mnogim predlozima slične vrste. Polovinom 1948. godine je odlučeno da se snimi filmski pregled iz Crne Gore, pod nazivom „Filmski mjesečnik broj 1“. Snimatelj i redaktor ovog prvog žurnala crnogorske kinematografije je bio Stevo Lepetić, montirao ga je njemački ratni zarobljenik Albert Verner, a laboratorijski ga je obradila „Avala film“ iz Beograda.

Teme za ovaj „Mjesečnik“ nije bilo teško odabrati, jer je to bila godina u kojoj je održan Osnivački kongres KP Crne Gore, pa otud on sadrži: takmičenje u čast Osnivačkog kongresa KP Crne Gore i rad samog Kongresa. Dakle, jedan od bezbroj paradoksa u Crnoj Gori: Filmsku dokumentarnu „priču“ o osnivačkom Kongresu K. P. Crne Gore montira Njemac – ratni zarobljenik.

Pošto se videlo da materijal o Osnivačkom kongresu nije bio dovoljan za jedan kompletan mjesečnik, dodata mu je storija o proslavi 250-godišnjice pomorskih veza Boke sa Rusijom.

Ovaj prvi crnogorski filmski mjesečnik, premijerno je

prikazan 28. decembra 1948. godine na Cetinju. Povodom ove projekcije Stevo Lepetić svjedoči da je Blažo Jovanović na kraju zadovoljno kazao: „O, pa mi možemo da pravimo i filmove!“

Uspješna izrada tog prvog filmskog mjesečnika imala je izvanredan uticaj na nadležne u republici da se osnuje „Lovćen film“, odnosno prva profesionalna organizacija za proizvodnju u Crnoj Gori. Ovaj početak filmske proizvodnje pozdravili su svi kulturni radnici Crne Gore, a tada i oni „porijeklom“ iz Crne Gore.

Vlada Crne Gore je 4. marta 1949. godine je osnovala „Lovćen film“, Ministarstvo finansija NRCG ga je upisalo u Registar državnih privrednih preduzeća republičkog značaja, s predmetom poslovanja: „da proizvodi umjetničke, propagandne, naučne i školske filmove i mjesečne filmske novosti“, dok ga je Ministarstvo prosvjete stavilo pod svoje administrativno-operativno rukovodstvo. U ovo vrijeme, 17. marta 1949. godine, rješenjem Ministarstva prosvjete NRCG za direktora Preduzeća za proizvodnju filmova „Lovćen film“ u Cetinju, postavljen je Simo Čolović, dotadašnji direktor Preduzeća za raspodjelu filmova u Herceg Novom, koji je stupio na dužnost 1. aprila 1949. godine. Filmska oprema se sastojala od dvije filmske kamere i nekoliko manjih reflektora i bila je smještena u jednoj privatnoj zgradi. Formiranje „Lovćen filma“ i njegov rad, neko vrijeme se odvijao u kancelarijama Ministarstva prosvjete, dok preduzeće nije dobilo smještaj u zgradi Gimnazije, sve do preseljenja preduzeća u Herceg Novi 1952. godine.

Prije osnivanja „Lovćen filma“, na školovanje za filmska zanimanja u Beograd je upućeno nekoliko drugova – Branislav Bastać, Đorđe Vujović, Miodrag Tomašević i Svetozar Bušković. Sredinom 1949. godine sa ovog školovanja su se vratili u Cetinje Branislav Bastać i Đorđe Vujović i odmah preuzimaju režiju filmskih mjesečnika. Tako je „Mjesečni pregled“ broj 3, 4, 6 i 7 režirao Branislav Bastać, a broj 5 –

Đorđe Vujović. To je bio njihov prvi rad na filmu. Snimatelj svih mjesečnika bio je Stevo Lepetić, a za dva mjesečnika, neke storije snimili su Aleksandar Atanacković i Nikola Đonović. Pored ovog, redovno je sniman materijal o izgradnji Crne Gore za filmski arhiv.

U 1950. godini realizovani su dokumentarni filmovi: „Kongres Fiskulturnika“, čiji je scenario napisao i bio reditelj Simo Čolović, a snimatelj Stevo Lepetić. To je prvi dokumentarni film crnogorske kinematografije. Drugi dokumentarni film je bio „Na Crnogorskom primorju“ koji je snimio Midorag-Mišo Tomašević, a režirao Đorđe Vujović.

U 1950. godini Vlada Crne Gore prvi put je nagradila ostvarenje crnogorskih filmskih radnika. Za uspješan rad na sektoru nauke i kulture u 1949. godini nagrađeni su filmski radnici Stevo Lepetić i Branislav Bastać.

U istoj godini, Uredbom Vlade FNRJ o privrednoj reorganizaciji u oblasti kinematografije, umjetničko osoblje prelazi na status slobodnih umjetnika. To je uslovalo da se u Crnoj Gori odmah formira Povjereništvo filmskih radnika Jugoslavije. Ovo Povjereništvo je, januara 1951. godine, organizovalo veoma uspješno „Veče mjesečnog pregleda“, najprije u Cetinju, a zatim i u drugim mjestima Crne Gore. Tada su prikazani mjesečnici od broja 1 do 7. Samo u Cetinju prikazivani su dva dana, a vidjelo ih je oko 1 300 gledalaca. Ovo je prva zajednička priredba filmskih radnika Crne Gore.

U prvom izdanju Enciklopedije Jugoslavije, iz 1956. u odrednici o filmu, pod šemom „Crna Gora“, ne spominju se ni Vladimir Đ. Popović, ni Marko M. Dragović, ni Pavle Petrović NJegoš. O njima se, kao prvim crnogorskim sineastima počelo govoriti tek prije deset godina. To je samo još jedan dokaz i

primjer da istraživanju nema kraja i da ono što je postojalo, još čeka da se prouči. Vladimir Đ. Popović (1884-1928), prvi je crnogorski sineast.

Pisac je scenarija i realizator prvog dugometražnog igranog filma sa crnogorskom temom „Vaskrsenja ne biva bez smrti“, koji je proizvela italijanska filmska kuća „Sangro film“, a premijerno je prikazan 14. aprila 1922. godine u tada najmodernijem kinematografu u Rimu „In grande cinema Volturno“. Film je prikazan u Kairu, Parizu, Madridu.

Na osnovu sačuvanog rukopisa sinopsisa, knjige snimanja i prikaza u italijanskoj štampi, Milovan Radojević je rekonstruisao „Vaskrsenja“. Zanimljiv je podatak da je Popović za scenarij koristio stvarne istorijske događaje, unoseći u priču i neke sudionike iz sudbonosnih događaja tog vremena, kao što je Radomir Vešović. Radi uvjerljivosti, autor je u film unio i dokumentarne filmske sekvence iz borbe oko Skadra u balkanskom ratu. Pored italijanskih glumaca (Elene Sangro, Kalimo de Rosija i dr.) u filmu se pojavljuju Momo Šoć, Ratimir Popović i Lidija Popović-Tadija, koji se mogu smatrati pored Mihaila Vavića, prvim crnogorskim glumcima. Statisti su, kaže Radojević, uzeti iz redova crnogorskih izbjeglica, što je filmu trebalo da da uvjerljivost i atmosferu.

Nije poznato da li se prvi crnogorski igrani film čuva u nekoj arhivi ili nekoj zbirci u svijetu (za sada se zna za jedan kadar i nekoliko fotografija), ali ako bi ovaj film bio negdje pronađen bio bi to divan doprinos početku drugog vijeka filma u Crnoj Gori.

Pavle Petrović Njegoš, jedan od trojice prvih crnogorskih sineasta, unuk kralja Nikole, bio je poznat u intelektualnim i boemskim krugovima Pariza i Azurne obale između dva svjetska rata. Crnogorski kraljević je bio izuzetno obrazovan, kozer, plesač, muzičar. U jesen 1931. godine Pavle Petrović je stupio u jedno parisko filmsko preduzeće i učestvovao u režiji

filma „Naga žena“ koji je rađen prema adaptaciji istoimenog pozorišnog komada francuskog pisca Anri Bataja.

Prema dosadašnjim podacima prva snimanja u Crnoj Gori su vršena 1903. godine kada je i dr G. Rozenberg „proputovao... Crnu Goru i od važnijih predmeta uzeo 120 slika...“ Interesantno je napomenuti da je u režiji Edjafija Kaštilanija 1889. u Zetskom domu na Cetinju bila izložena „geografička panorama“, kad su prikazane razne fotografije („gledane kroz stakleni aparat“) koje su prezentirale prirodne ljepote iz raznih zemalja: Amerike, Engleske, Francuske, Belgije i Njemačke. Neki istraživači za ovaj datum kažu da je više rezultat želje da budemo u nečemu među prvima u svijetu nego stvarnog stanja. Jer, fotopanorama je, ipak, jedna vrsta vještine, a film druga.

Domaća filmska proizvodnja u Italiji počela je tek 1905. godine. Jedan od njenih preteča je i profesionalni francuski fotograf Anri L. Ljer koji je radio u Torinu, a potom u Rimu gdje su u njegovom fotografskom studiju date prve filmske projekcije u Italiji, koje su ostvarene pomoću kinematografija Limijer. Kao „lovac na slike“, kako su kamermane tada nazivali, L. Ljer je, u okviru reportaže o svadbi princa Vitorija Emanuela snimio epizodu o dolasku kralja Nikole sa pratnjom u Rim. Tako se dogodilo da su, sa knjeginjom Jelenom, knjaz Nikola i njegova pratnja postali prve ličnosti iz Crne Gore koje su se našle snimljene na filmskoj traci.

Sam dragi bog zna koliko je u svijetu snimljeno igranih filmova na crnogorske teme. Prvi „bliski susret prve vrste“ Holivuda i Crne Gore zbio se veoma rano, a za naše vrijeme, naravno, davno. Istorija Holivuda, te velike fabrike snova započela je januara 1913. godine. A kako bi oni tako fenomenalno uspjeli da se ubrzo nijesu sjetili nas. Tako, niko drugi do Sesil De Mil (1881–1959) 1915. godine režira dva igrana filma na crnogorske teme. O tome je ekskluzivno u

„Pobjedi“ od 10. januara 1987. godine svoja istraživanja objavio Dejan Kosanović, profesor na Fakultetu dramskih umjetnosti u Beogradu.

Prvi od dva filma – „Neustrašivi“ zasnovao se na noveli Eleonore Ingram. Priča počinje tako što dva brata koji se u filmu zovu Stefan i Majkl Balšić, odlučuju da otmu jednu bogatu američku nasljednicu koja putuje kroz Crnu Goru. Drugi film se zvao „Zarobljenik“ i snimljen je na osnovu scenarija koji su napisali De Mil i DŽeni Makferson. Priča je inspirisana balkanskim ratom. Zanimljivo je da poslije 1915. godine u Holivudu, koliko je poznato, nije snimljen niti jedan film na crnogorske teme. Naravno, i ova dva filma pripadaju holivudskoj projekciji, a ne nama. A vrijedni su i kao kuriozitet i kao dokaz da je Crna Gora odavno zanimljivo „tematsko“ tržište.

Kada je u pitanju Crna Gora, njena ljepota, istorija i tradicija, Holivud nije bio usamljen.

Prema Ogrizovićevoj dramatisaciji Mažuranovićevo spjeva „Smrt Smail-age Čengića“, prva filmska škola u Zagrebu planirala je snimanje dugometražnog fima, ali se od toga plana odustalo. Ekranizacija Leharove „Vesele udovice“, koju je uradio Erih fon Štrohajm 1925. godine, bio je drugi film sa temom iz Crne Gore. Pomenimo da je ova opereta ekranizovana i 1934. (Ernest Lubič) i osamnaest godina kasnije (Majkl Kertiz).

Dvadesetih i tridesetih godina ovog vijeka u inostranstvu raste interesovanje za Crnu Goru, njene ljude i, naročito, za njen pejzaž. NJemački profesor Noht, pošto je kao izaslanik Društva naroda posjetio Crnu Goru, izjavio je za Lovćen da bi on „pri njegovanju njegove prirode ljepote, mogao konkurisati najčuvanijim evropskim predjelima“. Te iste, 1928. godine

njemački svjetski putnik i pisac Hans Betge pisao je da ga je „Crna Gora potresla kao ni jedan drugi predio“ i da nikad „nije vidio takav izgled, tako zaprepašćujući“, ali ni tako „nasmijani pogled na jug“, na „veliko plavo ogledalo Skadarskog jezera, lijepo i primamljivo“.

Miloslav Lalić je u svom pregledu u „Pobjedi“ povodom 40-te godišnjice crnogorskog filma dao najpotpunije podatke o saradnji sa stranim producentima i prirodnim ljepotama Crne Gore kao filmskim motivima. Evo kako je izgledala ta saradnja na osnovu Lalićevih podataka.

Ekipa „Devi filma“ snimala je 23. i 24. maja 1928. godine sve važnije momente i programske tačke s proslave 70-godišnjice bitke na Grahovcu. U julu i avgustu te iste godine neka njemačka filmska kuća snimala je propagandno-turističku reportažu o prirodnim ljepotama i romantičnim predjelima u Zetskoj banovini.

Američki režiser Čarls Herbert snimio je za kompaniju „Foks“ čitav niz filmova u Crnoj Gori – njenim prirodnim ljepotama, običajima, nošnji, arhitekturi, zanatima i domaćoj radinosti.

Godine 1930. – na inicijativu zagrebačkog društva „Sljeme“ – Branimir Gušić, Karlo Karanek i Marija Gušić snimili su na 2600 metara trake film o Durmitoru i njegovoj okolini. Muzička pratnja bila je sinhronizovana na petnaest gramofonskih ploča. Dvije godine kasnije, polovinom 1932. godine snimljen je u njemačko-jugoslovenskoj produkciji ljubavni i avanturistički film iz crnogorskih planina „Fantom Durmitora“ u kome je jednu od glavnih uloga tumačila Ita Rina.

Talentovani filmski amater Uzborn, inače engleski kontraadmiral, prvi je 1932. godine tonski snimio u Cetinju crnogorske svatovske običaje, narodne igre s pjevanjem, guslanje i naricanje. Nedugo potom, 1933. godine, berlinsko preduzeće UFA snimilo je u Crnoj Gori, takođe tonski, igre i

pjesme, a zatim i nekoliko kraćih dokumentaraca o Boki Kotorskoj, Njegušima, Cetinju i Skadarskom jezeru.

Poljski producent Guljavski snimio je 1934. godine na Crnogorskom primorju i u Cetinju nekoliko scena za igrani film „Djevojka u bjekstvu“ u kome su učestvovali Žapčinski, Znić i Alma Kar, najpoznatiji poljski glumci ovog vremena. Iste te godine, berlinsko preduzeće „Boser film“ vršilo je u okolini Durmitora probna snimanja za filmove „Smrt Smail-age Čengića“ i „Hasanaginica“. Jugoslovenski snimatelji snimili su 1940. godine storiiju o proslavi 25-godišnjice Mojkovačke bitke.

U vremenu između 1941. i septembra 1943. godine, za vrijeme okupacije, italijanski snimatelji su za potrebe žurnala snimili više događaja i crnogorskih pejzaža. Storiija o posjeti kralja Vitorija Emanuela III Crnoj Gori 1941. godine korišćena je za televizijsku emisiju „Pola vijeka dinastije“ koja je emitovana u Italiji oktobra 1979. godine.

Od avgusta 1944. godine, kada su se spustili padobranom u oslobođeni Kolašin, dva sovjetska snimatelja kamerom su zabilježili dosta ratnih događaja u Crnoj Gori, do njenog oslobođenja, 1. januara 1945. godine.

Tek poslije završetka Drugog svjetskog rata pristupilo se organizovanju vlastite filmske industrije u Crnoj Gori. Do tada svojim snagama u vlastitoj produkciji nije snimljen ni jedan metar filmske trake u Crnoj Gori. Čitava područja su bila bez bioskopa. Na teritoriji današnje Crne Gore 1940. godine bilo je 9 bioskopa. Najviše bioskopa bilo je 1980. godine – ukupno 28 sa 10.161 sjedištem. Te godine održana je 9.771 predstava domaćih i stranih filmova koje je gledalo (preciznije kupilo ulaznicu) 1.618.000 posjetilaca.

Prvi film sa crnogorskom temom poslije Drugog svjetskog rata, dokumentarac „Sjećanje na Njegoša“, režirao je, prema scenariju Mihaila Lalića, Miodrag-Mikoš Petrović. Film je

proizveo „Avala film“ jula 1947. godine, u vrijeme proslave stogodišnjice „Gorskog vijenca“.

Proizvodnja filma u Crnoj Gori doživjela je svoje zvjezdane časove u onim posnim godinama po završetku Drugog svjetskog rata – osnivanjem „Lovćen-filma“ u kome su se okupili stvaraoci visoke estetske samosvijesti sa idejom da Crnu Goru približe željenom svijetu: Velimir Stojanović, Ratko Đurović, Borislav Pekić, Zdravko Velimirović. Ipak, pođimo redom, jer ova paradoks-priča o producentu svjetskog imidža u maloju Crnoj Gori, ima svoju dramaturgiju: početak, prosede i nevoljan kraj.

Da bi iz pozicija današnjeg vremena shvatio značaj tih i takvih filmova proizveden je podsjetnik na onovremeno stanje duha, emocija i komunikacije u Crnoj Gori. Iz partizanskih jedinica na odgovorna mjesta postavljeni su pjesnici, pismeniji đaci i nesvršeni studenti kojima je povjereno da utiču na svijest ljudi i ustanovljenje novog vrijednosnog sistema.

Izgrađeni su patetični kliše i pravdi, o okupatorima, domaćim izdajnicima, o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije... Taj šematizam je u hiljadama varijacija umnožavan i pao je na pogodno tle – epsku svijest Crnogoraca i njene repere. Iz „Lovćen filma“ isijavala je potpuno drugačija, moderna estetika koja je pokretnim slikama oslobađala „zarobljeni um“ i tihe emocije mnogobrojnih gledalaca u prepunim bioskopima.

Lična karta i hronika filmske proizvodnje u Crnoj Gori sažeto izgleda ovako:

Godine 1945. oformljena je na Cetinju Direkcija filmskih preduzeća za Crnu Goru. Od 1946. do kraja 1950. godine kinematografijom je rukovodila Komisija za kinematografiju pri Predsjedništvu Vlade NRCG, zatim Odsjek, kasnije Odjeljenje

za kinematografiju pri Ministarstvu prosvjete NRCG, koje je u oktobru i novembru 1948. godine organizovalo snimanje prvog Mjesečnika vlastitim kadrom (snimatelj: Stevo Lepetić).

U martu 1949. godine na Cetinju je osnovano Preduzeće za proizvodnju filmova „Lovćen-film“, koje se u junu 1952. godine spojilo sa Preduzećem za raspodjelu filmova (osnovano 1947) u Preduzeće za proizvodnju i eksploataciju filmova „Lovćen-film“. Ovo preduzeće se 1952. godine preselilo u Herceg Novi, odatle 1955. u Budvu, gdje je u avgustu 1956. podijeljeno na tri preduzeća: na tehničku bazu – „Mediteran film“, distribuciju - „Zeta film“ i proizvodnju „Lovćen film“, koji je 1965. prestao da postoji.

„Lovćen film“ je u maju 1951. godine snimio svoj prvi film, dokumentarnu reportažu „Kongres fiskulturnika“ (scenarij i režija: Simo Čolović). U ovom periodu, a pogotovo kasnije, „Lovćen film“ je proizvodio kratkometražne filmove, od kojih su neki nagrađivani na našim i međunarodnim festivalima, te su značajna dostignuća u jugoslovenskoj kinematografiji („Njegos“, „Mrtvi grad“, „Utkani tokovi“, „Kamen i more“, „Pobuna kotorskih mornara“, „Kamenom zarobljeni“, „Zublja grahovačka“, „Selo Tijanje“, „Žedne česme“ i dr).

U oktobru 1955. godine „Lovćen film“ je proizveo i prvi dugometražni igrani film crnogorske kinematografije „Lažni car“ (scenarij: Ratko Đurović, režija: Velimir Stojanović), to je ujedno prvi jugoslovenski istorijski film poslije rata. Veće uspjehe postiglo je nekoliko igranih filmova iz samostalne crnogorske produkcije a posebno ostvarenje „Zle pare“, „Dan četrnaesti“, „Ne diraj u sreću“, „Nebeski odred“. Za šesnaest godina svoga postojanja „Lovćen film“ je proizveo 119 kratkometražnih i 15 dugometražnih igranih filmova.

U aprilu 1966. godine osnovan je „Filmski studio Titograd“, koji je od 1967. do 1978. godine proizveo 42 kratka filma:

samostalno nije proizveo ni jedan dugometražni igrani film već je učestovvao u domaćoj koparticipaciji (8 filmova) i u stranoj koprodukciji (3 filma). Godine 1978. titogradski „Filmski studio“ ušao je u sastav Preduzeća „Zeta filma“.

„Sjećanje se gubi, ali svijest traje“. Tu rečenicu napisao je Pol Elijar u trenu blage rezignacije pred kraj života, i, ona može implicite da se odnosi na današnji pogled dešavanja u „Lovćen filmu“. Prvi zreli trenutak filma u Crnoj Gori zbio se 1955. godine kada je u isključivoj proizvodnji „Lovćen filma“ snimljen i prikazan prvi igrani film „Lažni car“ po motivima Njegoševog spjeva, u režiji Velimira Stojanovića scenariste Ratka Đurovića i autora scenografije Mila Milunovića. Glavnu ulogu igrao je Rade Marković. U ostalim ulogama: Radomir Plaović, LJubiša Jovanović, Strahinja Petrović, LJuba Tadić i debitantkinja Desa Živković.

U sva četiri igrana filma (tu su još „Zle pare“, „Četiri kilometra na sat“ i „Kampo Mamula“) koja je ostvario u svom kratkom životu Velimir Stojanović ostao je vjeran crnogorskoj tematici bilo da je radio za „Lovćen film“ ili „Avala film“ iz Beograda. On je bio ličnost neobičnog dara, iznenađivao je dramaturškim inovacijama – riječju, izrastao je u modernu sineastičku autorsku individualnost.

Saradnja sa scenaristom Ratkom Đurovićem imala je udio u razvoju njegove suptilnosti. Njegovi filmovi su u to vrijeme zauzimali zavidno mjesto na ukupnom jugoslovenskom prostoru. Vrh „Lovćen filma“ je i „Dan četrnaesti“ Zdravka Velimirovića i scenariste Borislava Pekića koji je, i tematski i stilski, film na temelju najboljih evropskih tradicija.

„Lovćen film“ je u prvom redu odnjegovao Velimira Stojanovića, i dao početne stvaralačke impulse mnogim filmskim autorima, koji su se poslije njegovog ukidanja prosto razbježali po Jugoslaviji. Bilo bi danas izuzetno zanimljivo

napraviti igrani film o kraju ovog filmskog proizvođača i svim onim apsurdnostima u kojima se našao njegov direktor i osnivač Aleksije Leko Obradović, jedna od najzaslužnijih ličnosti za crnogorski film, o rezultatima istražnog postupka na onom komičnom suđenju, kada se sva Obradovićeva krivica svela na jedan navodno finansijski nepokriveni frak.

U „Lovćen filmu“ dobili su prva profesionalna saznanja i stvaralačke podsticaje ove vrste i: Dušan Vukotić, Zdravko Velimirović, Veljko Bulajić, Milo Đukanović, Đorđije Vujović, prvi put kao filmski scenarista angažovan je Borislav Pekić, zatim reditelj Boško Bošković, Ilija Nikolić, Nikola Jovičević, Branislav Bastać. U njemu su trajno inficirani filmskom umjetnošću mladi autori kao Vlatko Gilić, Predrag Golubović i nekoliko drugih filmskih radnika poslije „Lovćenske škole“ široko poznatih na jugoslovenskom i svjetskom kulturnom prostoru.

Za „Lovćen film“ igrane projekte radili su i: Bojan Stupica, Vojislav Nanović i Žorž Skrigin, a među brojnim koprodukcijским poslovima koje je ovaj dinamički proizvođač ostvario, pomenimo samo najznačajnije igrane projekte sa svojstvom „Lovćen filma“, kao izvršnog producenta: „Nasilje na trgu“ Leonarda Berkovića, „Ne ubij“ Klod Otan Lare, „Bijeli đavo“ Dina de Sanktisa, „Zvijezde putuju na jug“ Oldžiha Lipskog, „Kapo“ Đilberta Potenkrova itd.

U spisku stvaralaca koji su doživjeli svoju punu afirmaciju i filmska iskustva u Crnoj Gori značajno mjesto zauzimaju autori kao što su dokumentarista Krsto Škanata, zatim Živko Nikolić koji je vlastite početne korake napravio u „Dunav filmu u Beogradu, a tematski, i kasnije proizvedeno, ostao trajno i opsesivno vezan za Crnu Goru. Naročito slično važi za reditelje Radomira Šaranovića i mnoge druge.

Poslije gašenja „Lovćen filma“ više nikada crnogorska kinematografija nije uspjevala da okupi filmske radnike oko svojih projekata. Čak je i Velimir Stojanović svoje započete uspjehe nastavio u „Avala filmu“ sa „Četiri kilometra na sat“ i „Kampo Mamulom“. Dokumentariste je uglavnom okupio „Dunav film“. Neki su filmski radnici prešli na televizijsku proizvodnju.

Iz godine u godinu „Lovćen film“ je razvijao školu dokumentarnog filma, pa je 1959. snimljeno 17 dokumentaraca, a i narednih godina otprilike, po toliko. Među najuspjelijim ostvarenjima, osim Stojanovićevog „Mrtvog grada“, bili su: „Crne marame“, „Mali voz“, „Selo Tijanje“, „Okolo“, „Žedne česme“ Baneta Bastaća, „Da ne bude kasno“ Mila Đukanovića, „Zublja grahovačka“, „Između dva kralja“ Zdravka Velimirovića, „Što to šumi Sutjeska“ Branka Vukotića, „Kamenom zarobljeni“ Boška Boškovića, „Kok pr kok“ i „Rugovo“ Nikole Jovanovića „Pobuna mornara“ Vasa Brajovića, „Kamen i more“ Veljka Bulajića.

Milo Đukanović je režirao dokumentarce „Da ne bude kasno“ i „Putniče pazi“, Boško Bošković „Kamenom zarobljeni“, a Branko Vukotić „Ukroćene vode“.

Godine 1955. „Lovćen film“ je snimio i „Šćepana Malog“, svoj prvi igrani film, i prvi istorijski film u našoj zemlji poslije rata. Realizovali su ga Ratko Đurović i Velja Stojanović, a glavnu ulogu je igrao Rade Marković. U ostalim ulogama pojavili su se: Raša Plaović, Ljubiša Jovanović, Strahinja Petrović, Ljuba Tadić i debitantkinja Desa Živković.

Naredna, 1956. godine bila je kobna po ovo preduzeće za proizvodnju i distribuciju filmova.

Naime, već je bio snimljen ne samo jedan igrani film, koji je tek trebalo da donese prihod, već su najavljeni i neki atraktivni strani igrani filmovi. Među tim prvima – popularni „Šejn“,

zatim Felinijeva „La strada“ („Put“ koji je kod nas pogrešno preveden i zapamćen kao „Ulica“).

Međutim, te godine je donesen neobični Zakon o filmu, po kome su od proizvodno-distributivnih preduzeća formirana tri. Tako je pod matičnom firmom ostala proizvodnja koja nije imala prava na posjedovanje tehnike, kao „Mediteran film“ formirana je tehnička baza koja nije imala pravo samostalnog snimanja filmova, a kao „Zeta film“ distribucija koja nije imala pravo proizvodnje.

Da bi se snimio igrani film „Lovćen“ je sada morao da angažuje kao poslovnog partnera one iste dojučerašnje svoje ljude koji su već imali suprotan interes i nastojali da film košta što skuplje, jer im to obezbjeđuje veći promet. Svaki dan snimanja više, znači više novca u kasi tehničke baze, ali i manje novca u proizvodnoj kući.

Distribucija je uzela gotove, već kupljene filmove, nabavljala nove i – posmatrala filmsku proizvodnju i njene muke, sa odstojanja tvrdila da se tamo na drugom kraju hodnika, u „Lovćenu“ i „Mediteranu“, ne gazduje kako treba, a da je kod njih sve u najboljem redu.

Trebalo je da prođe deset godina, pa da i distribucija počne da ulaže novac u proizvodnju filma.

Šest godina je „Lovćen“ radio po tim novim propisima, bez prava da nabavi filmsku kameru.

Prvi veći uspjeh igranog filmua bio je sa „Zlim parama“ Đurovića i Stojanovića, koji je nagrađen u Puli. Zatim su došli filmovi neki manje uspjeti kao „Krvava košulja“ Ž. Skrigina, koji nije iskoristio vrijednosti scenarija, „U mreži“ Bojana Stupice, koji je takođe napravio nesređen film „Tri koraka u prazno“ Voje Nanovića.

Stanje se popravilo kada su mladi dokumentaristi Velimirović, Đukanović, Boško Bošković i drugi prešli na igrani film. Tako

su nastali filmovi „Dan četrnaesti“, „Ne diraj u tuđu sreću“, „Nebeski odred“, „Muškarci“, „Ne ubij“, „Nasilje na trgu“, koprodukcija „Kapó“. I upravo tada, kada je „Lovćen film“ stvorio desetak filmova koji su počeli da donose prihode, došlo je do novih, definitivnih, teškoća.

Film se finansirao iz prodaje inostranstvu, prodaje distributeru (za 15% cijene proizvodnje!) i iz centralnog filmskog fonda koji se stvarao od poreza na promet svih filmova koje uplaćuju bioskopi.

Poslednji značajni „Lovćenov“ film bio je „Provjereno min njet“, koprodukcija sa Studijom „Dožvenko“ iz Kijeva, koji je nagrađen kao najuspjelija koprodukcija 1965. godine.

Za kratkometražne filmove „Lovćen film“ je nagrađen sa 13 diploma na međunarodnim festivalima, smotrama i susretima u Veneciji, Parizu, Arcu, Bariju, Londonu, Edinburgu, Berlinu, Melburnu, Moskvi i NJu Džersiju.

O pionirskim poslovima kinematografije u Crnoj Gori koji su prethodili slavi „Lovćen filma“ mogu biti zanimljivi i neki detalji. Više nego o „Lovćen filmu“ pisalo se u 1949. godini o pokretnom bioskopu koji se takođe zvao „Lovćen“. Bilo je to vrijeme tzv. „kinofikacije sela“.

Pisalo se o njegovih tadašnjih pet turneja po Crnoj Gori, o velikom broju posjetilaca koji „govori o ljubavi i interesovanju radnog naroda sa sela za film“. Poslije predstava nije se kao danas odmah vraćalo kući ili u kafane – članovi ekipe konoprojektora ostajali su dugo u noć da bi objasnili osnove kino-tehnike.

U danima oslobođenja zatečeno je sedam bioskopa u ruševinama, s neupotrebljivim aparaturama. Već 1949. godine broj stalnih bioskopa bio je 22, uz četiri putujuća. U 1946. godini broj bioskopskih predstava bio je 2009, a gledalaca 311 794. U 1949. broj predstava se udvostručio, broj gledalaca se utrostručio.

Tako je bilo i sa putujućim bioskopima. Oni su obilazili najudaljenija sela. Bilo je i slučajeva težeg kvara kinoprojektora usljed produkcije. Onda kinooperater okupljenima natenane ispriča film do kraja i uvijek dobije aplauz na otvorenoj sceni.

U crnogorskoj štampi su, kao i drugdje, dominirali tekstovi protiv Informbiroa i mnogih negativnih pojava na Zapadu. Ipak, „Pobjeda“ je našla prostora za informacije i članke iz kinematografije. Tokom 1949. godine pisalo se o otvaranju novih bioskopa, zamjeni starih aparata novim markama, broju posjetilaca, prikazivanju domaćih filmova („Živjeće ovaj narod“, „Besmrtna mladost“, „Život je naš“). Bilo je i članaka o kontroli američkog kapitala nad filmskom industrijom u Italiji, o strašilu zvanom Holivud, o filmskim magnatima pred kojima „narod neće podleći“ („Pobjeda“, 16. februar 1949.).

Pišući o prvim podacima o „Lovćen filmu“, o duhu i atmosferi u kojoj je nastajao, Ratko Đurović je zapisao i ove riječi: „Mnogo toga te 1949. godine bilo je kao i filmska proizvodnja, prvo i novo u društvenom i kulturnom životu Crne Gore. Jedan dirljivi zanos i plemeniti napor, u vrijeme ograničenja i žestoke blokade Informbiroa da se dosegne viši kvalitet duhovnog i materijalnog humaniteta i opstajanja. Danas, novinski podaci, zajedno sa dokumentima iz drugih publikacija, zamjenjuju istoričarima filma arhivsku građu, od koje je, nebrigitom, dosta zauvijek nestalo“.

Poslije nasilnog i, po film u Crnoj Gori, tragičnog okončanja „Lovćen filma“, njegovi nasljednici nikada više nijesu dosegli njegov proizvodni i estetski nivo, kreativni intenzitet, a da ne govorimo o suptilnom poslu, brizi za podmladak, školovanje i stvaranje autorskih ličnosti. Tri posljednje decenije filma u Crnoj Gori, u odnosu na polet i raznovrsnost u „Lovćen filmu“, ide krupnim koracima nazad, što ne ohrabruje i ne budi nadu.

Posljednji igrani film „Lovćen filma“ i prvi film „Filmskog studija“ u ondašnjem Titogradu bio je „Provjereno, min njet“ (1965). Od tada do početka osamdesetih snimljeni su ovi igrani filmovi: „Palma među palmama“ Mila Đukanovića, „Sramno ljeto“ Branislava Bastaća, „Lelejska gora“ (po motivima istoimenog romana Mihaila Lalića) Zdravka Velimirovića, „Beštije“ Živka Nikolića i koprodukcijski „Živjeti u inat“ (o Petru Prvom Petroviću Njegošu), „Okovani šoferi“ u režiji Jurija Ilijenka i „Svadba“ (prema romanu Mihaila Lalića) u režiji Radomira Šaranovića.

„Filmski studio“ je naslijedio nešto malo tehnike, dok je filmski fond preuzela RT Titograd i deponovala ga kod jugoslovenske kinoteke. Nije bilo drugog načina da se taj fond od 14 igranih i 103 dokumentarna filma sačuva.

„Filmski studio“ je bio prinuđen da troškove snimanja dijeli s nekim, pa je partnera pronašao u kijevskom producentu „Studio Dovženko“. To je uslovljavalo i dugo traganje za obostrano interesantnim temama.

Kompenzacija troškova se nalazila i u poklonu sovjetskih igranih filmova koji su prodavani domaćoj distribuciji. Držeći se pravila da se može trošiti samo onoliko koliko se ima „Filmski studio“ je uz skromnu proizvodnju dokumentarnog filma i saradnju sa drugim producentima završio svoje postojanje bez materijalnih gubitaka.

Dalje se ipak nije moglo tako, jer je stanje na filmskom tržištu sve teže, a koprodukcije sa SSSR-om nijesu se mogle produžiti u beskonačnost pored ostalog ni zbog toga što je krug raspoloživih tema za takvu saradnju ograničen. Učinjeno je ono što se u tom trenu moralo uraditi – objedinjena proizvodnja i distribucija pod imenom „Zeta filma“, i film se ponovo vratio u Budvu.

Od oktobra 1978. godine povezana je proizvodnja i distribucija što je bio jedini primjer u Jugoslaviji, ali je to, u isto

vrijeme, i vraćanje na onu praksu do 1956. koja je tada razbijena i iz koje su proistekle sve kasnije teškoće.

Aprila 1979. godine čitavo srednje i južno područje Crne Gore zahvatio je katastrofalni zemljotres, koji je ozbiljno oštetio Dom kulture u Budvi, sjedište „Zeta filma“, što je ne samo stvorilo nove troškove, već i poremetilo ritam rada u veoma skućenim prostorijama.

Ipak se radilo uspješno. Već 16. aprila 1979. godine dat je nalog za snimanje dokumentarnih materijala o zemljotresu. Snimljeno je oko 20 000 metara kolor trake na 35 milimetara, a ujedno su okupljeni i materijali drugih centara koji su tada snimali (još 5000 metara). Time je stvorena ogromna dokumentacija iz koje su odmah i napravljeni prvi filmovi koji su obišli svijet (tri filma po 30 minuta).

Pogled na proizvodnju filma „postlovcenskog“ perioda otkriva nekoliko paradoksa sa negativnim predznakom. Sineasti su se orjentisali na krupne ličnosti i događaje iz istorije, što je često bilo izvan umjetničkih motiva.

Očito da su ljudi koji su bili u prilici da dobiju pare za film htjeli da domaća filmska umjetnost postane herojska, jer su htjeli da vjeruju da tako izgleda stvarnost u ljudskoj svijesti. Misaoni klišeji dominiraju kad neko društvo odluči da se iz temelja bori protiv svake promjene.

U doba kada filmske ljubavne storije vladaju svijetom crnogorska kinematografija je uspjela da bude vjerovatno jedina u svijetu koja nema svoj igrani ljubavni film. Nije valjda da je ljubav, odnosno snimanje i prikazivanje ljubavi na platnu i danas „sramotno“. Možda se u našem kolektivnom biću uvriježilo jedno čudno osjećanje. Naime, mi ustvari potcjenjujemo ljubav pred drugima. Ali, ne i pred sobom. A film je umjetnost i industrija i za nas i za druge.

Kad već nije snimljen film o „crnogorskom Parisu i Heleni“ ili pak znamenita legenda o čudesnoj ljubavi Vladimira i Kosare pored Skadarskog jezera – stvorena je „škola crnogorskog dokumentarnog“ filma, kako je neki kritičari nazivaju. (Ukoliko se u tu „školu“ računaju autori – Crnogorci – dokumentaristi koji žive i rade u Beogradu onda neponovljivu estetiku pokreta koju je film pomjerio od uobičajenog, naviknutog i očekivanog odista postoji).

Autori dokumentarnih filmova o Crnoj Gori – Velimir Stojanović, Veljko Bulajić, Zdravko Velimirović, Branislav Bastać, Živko Nikolić, Vlatko Gilić, Krsto Škanata, Predrag Golubović, Nikola Jovićević, Momir Matović razbili su uobičajenu kliširanu predstavu o zemlji crnogorskoj i ljudima što su bezbroj puta predstavljeni kao narod gorštački, siromašan, emocionalno i duhovno zaključan u brdima. Vjekovima se Crna Gora bila nametnula evropskom duhu kao anahronizam ili egzotika u kamenu i kao romantična istorijska idila. Izgrađen je jedan kinestetički dramaturški kontrapunkt u kome su autori suptilnim sredstvima, dopuštajući dokumentima da se suptilno razvijaju, demantovali i iznutra srušili utvrđeni stereotip.

Jedan događaj gotovo sve dokumentarce dovodi u čudnu međuzavisnost dajući im neobičan moralni i poetski smisao. Slučila se rijetka „igra“ prirode, zbog koje su ovi filmovi dobili novu melanholičnu patinu. Jedan događaj koji je trajao desetak sekundi ušao je u istoriju Crne Gore. Petnaesti april 1979. godine, sedam časova i dvadeset minuta, zemljotres tektonskog projektila, jačine devet stepeni Merkalijeve skale u ognjištu, izazvao je katastrofalna razaranja.

Nepovratno je uništen vjekovni ljudski trud i to u onom dijelu Crne Gore gdje su snimljene najvažnije storiје o njoj

prirodi, ljepotama, istoriji, ljudima, njenom licu. Sačuvana je celuloidna traka kao trajan zapis sa ljudskim licem i vodom u kojoj se ono ogleda i onaj kamen kojeg više nema, bar ne u istom obliku. Kamen, plemeniti materijal, kome je žitelj na crnogroskom tlu udahnua dušu, od njega gradio gradove, puteve, sela, palate, pojate, utvrde, skaline, crkve, manastire, džamije, pijace, počivala, podziđivao međe, oblikovao ga s ljubavlju, tu pored mora i Skadarskog jezera, i gore u planinama – taj kamen nije mogao da izdrži. Survao se i pucao, a od sklada i ljepote nastala je bezlična gomila i prašina. „Dokumentaristi“ su sačuvali mnogo dragulja, kojih više nema.

U Crnoj Gori su filmsku kritiku istovremeno pisali: Svetozar Guberinić, Slobodan Boljević, Radoslav Rotković, Vosjilav D. Nikčević, Rajko Cerović i drugi. Sada niko ne piše kritike o filmovima. U posljednjih nekoliko godina u Crnoj Gori iz svakodnevnne monotnije, iz „reprize praznine“, iskače Momir Matović. Najpoznatija njegova ostvarenja su „Obala života“, „Metri života“, „Kao i sutra“ (proizvodnja „Zeta filma“). Ovaj autor je čest gost mnogih festivala u svijetu na kojima je dobio i važna priznanja: Berlin, Sankt Petersburg, Bilbao, Velington... Njegovi filmovi nijesu opterećeni nikakvim tekstom.

Potom sedam godina u Crnoj Gori nije snimljen ni jedan igrani film. Jedina producerska kuća, „Zeta film“ za to, jednostavno, više nema novca. Nikada ga nije ni imala dovoljno, ali je, barem, povremeno uspijevala da ga obezbijedi i održi kakav-takav kontinuitet.

Igrani film proizveden u Crnoj Gori: „Iskušavanje đavola“ (režija: Živko Nikolić) snimljen je, i takav paradoks je moguć u Crnoj Gori, godine 1989.

Osim dobrih poznavalaca crnogorskih filmskih prilika i onima manje upućenima u probleme kinematografije, bilo je odavno jasno da je do ovoga moralo doći, bez obzira na to što je crnogorski film u svijetu bio zapažen i dobijao razna priznanja. Raznorazni samoupravni sporazumi, društveni dogovor i Zakon o filmu nijesu bili dovoljni da se filmu posveti dužna pažnja.

Film je u sto godina postojanja u Crnoj Gori samo u doba „Lovćen filma“ imao pravi status.